

Максим Розумний

СУЧАСНИЙ ЕТАП САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ: ВИКЛИК ТОТАЛІТАРНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ

У контексті проблем національного самовизначення України розглянуто фактор тоталітарної мобілізації, ознаки якої демонструє сьогодення внутрішня і зовнішня політика Російської Федерації. Визначено основні характеристики тоталітарної мобілізації як моделі суспільного розвитку, що була сконструйована на основі комуністичної теорії, а потім реалізована в комуністичному режимі СРСР, нацистській Німеччині та деяких інших країнах, а нині взята на озброєння керівництвом Росії.

Ключові слова: *тоталітарна мобілізація, фашизм, світ-система, модель суспільної організації.*

Rozumnyy M. Current stage of Ukrainian self-determination: challenge of totalitarian mobilization. The phenomenon of totalitarian mobilization is considered. This is a pattern of social organization based on concentration of all social recourses by ideology, propaganda, state control for some specific mission like communism building (in USSR) or world domination (in Nazism Germany). Today some elements of totalitarian mobilization are used by Putin in Russian aggressive policy against Ukraine and domestic Russian affairs.

Keywords: *totalitarian mobilization, fascism, world-system, social organization pattern.*

Очевидним є те, що сьогодні українська нація і Українська держава стоять перед системним вибором, який стосується а) способу суспільної організації, б) культурної та світоглядної ідентифікації, в) зовнішньополітичної орієнтації, г) економічної спеціалізації та інших питань, що входять до комплексу національного самовизначення.

Успішність цього вибору прямо залежить від здатності України і її народу набути в цей кризовий момент історичної суб'єктності, а також від стратегічної визначеності з більшості наявних питань і проблем.

Ці речі є між собою пов'язаними. Суб'єктність, що позбавлена стратегічної визначеності, приречена на помилку і поразку. А стратегічна визначеність без консолідованого суб'єкта залишиться віртуальною інтелектуальною конструкцією без практичного застосування.

Однак неповна суб'єктність України, що є результатом незавершеності процесу націостановлення та кризового стану суспільства, не є причиною для того, щоб відмовитися від конструювання стратегічної визначеності, бодай в симулятивному режимі. Адже попередній досвід українських криз показував, що кожна спроба посилення суб'єктності марнувалася через інтелектуально-вольову недостатність, а конкретно – через неготовність наповнювати стратегічне мислення готовими рішеннями і орієнтирами.

Напрацювання відповідних концептуальних підходів і стратегічних алгоритмів є сьогодні актуальним завданням.

Невизначеність національної стратегії зумовлена не лише внутрішніми кондиціями українського суспільства і держави, але й чинниками глобальної невизначеності.

Спостерігачі з ЦРУ, які мають, мабуть, найповнішу картину актуальних тенденцій світової політики, економіки, культури та екології, майже десять років тому запропонували розглядати майбутнє через призму 4 базових сценаріїв [1].

«Давоський мир» є компромісним варіантом розв'язання наявних у сучасному світі суперечностей, що базується на існуючому сьогодні базовому розподілі ролей та передбачає поступки і компенсації сильних гравців на користь слабших та примирення суперечностей в інтересах усього людства.

«Рах Амерікана» – це сценарій домінування США, що виконує роль гаранта світового ладу, забезпечує дотримання основних міжнародних правил та базові інтереси світового співтовариства на основі власних уявлень про благо і справедливість.

«Новий Халіфат» виникає внаслідок консолідації мусульманських країн та перетворення ісламу на один з ключових чинників міжнародної політики. Очевидно, що в цьому разі йдеться про появу нового центру сили на планеті, який суттєвим чином змінить розподіл ролей і правила співжиття країн і цивілізацій.

«Контур страху» є найбільш кризовим і конфліктним сценарієм, який перетворює існуючу глобальну систему відносин на хаос і ставить на перший план питання виживання – як для певних країн та цивілізацій, так і для окремих соціальних груп та індивідів.

Краще зрозуміти, що насправді відбувається у світі і з якими можливостями та загрозами Україна має справу сьогодні і зіткнення в найближчому майбутньому, дає, на нашу думку, методологія світ-системного підходу, що реалізована у працях низки дослідників, зокрема, І. Валлерстайна.

Методологія світ-системного аналізу не є сьогодні єдиною можливою чи найбільш вдалою. Однак, порівняно з ліберально-прогресистською парадигмою adeptів теорії демократичного транзиту або з фундаменталістською есхатологією прихильників зіткнення цивілізацій чи світової змови, світ-системний підхід видається значно менш спекулятивним, а натомість – значно більш раціональним і універсальним. Такої універсальності прагнув

свого часу Освальд Шпенглер, коли, описуючи ознаки занепаду Європи, намагався транслювати свої спостереження у форму знання про загальні закономірності розвитку людських спільнот – універсальну морфологію [2].

Аналогічні спроби здійснювали у своїх розробках Арнольд Тойнбі, Ніколай Гумільов. Але поняття системи дало на сьогодні найбільш адекватну форму для узагальнення відповідних даних про закономірності глобальних суспільних процесів в їх історичному, цивілізаційному, культурному, політичному та економічному вимірах.

Водночас слід зауважити, що світ-системний підхід потребує суттєвого розширення концептуальної бази та аналітичного інструментарію для того, щоб він міг використовуватися з прикладною метою для формування рішень і стратегій національного, регіонального і глобального рівня.

Валлерстайн характеризує світ-систему як низку механізмів, що перерозподіляють ресурси від периферії до центру. В його уявленнях центр – це розвинута частина світу-системи, а периферія – відстала і бідна, що виконує переважно функцію постачання сировини та інших ресурсів (у т.ч. трудових). Функцію перерозподілу та регулювання відносин всередині системи виконує ринок, який фактично легітимізує нерівноправність центру й периферії. Режим функціонування світ-системи, за Валлерстайном, визначається динамічними чинниками економічного розвитку, до яких належать циклічні ритми, що відображають короткотривалі флуктуації в економіці, вікові тенденції, протиріччя та кризи.

Разом з тим, системна методологія, що широко й успішно застосовується до вивчення феноменів політики (К. Дойч, Т. Парсонс, Н. Луман, Д. Істон та ін.), дозволяє суттєво розширити аналітичний інструментарій у межах світ-системного підходу, зокрема, поширити його на вивчення підсистем сучасного світу та шляхом залучення нових суміжних дослідницьких напрямів. Маємо на увазі біополітику, термодинаміку та психоенергетику.

Сучасна криза європейської підсистеми світ-системної організації виявила цілу низку закономірностей і сюжетів, які потребують наукової фіксації та осмислення. Вони дають уявлення про загальну логіку глобальних трансформацій, що відбуваються на

наших очах і за нашою безпосередньою участю. Безперечною є необхідність врахування виявлених закономірностей у стратегуванні політичного курсу України на найближчу і більш віддалену перспективу. Один з таких важливих сюжетів пов'язаний зі спробами зрозуміти логіку поведінки Росії в контексті підготовки та участі в українській кризі 2013–2014 років. Конкретніше – йдеться про ті аналогії, які численні спостерігачі проводять між поведінкою правлячого в Росії режиму та діями керівництва нацистської Німеччини у передвоєнний період.

Ці аналогії настільки очевидні, що на них звертають увагу не лише колишній вже професор Московського держуніверситету Андрей Зубов [3], чи професор Києво-Могилянської Академії Олексій Гарань [4], але й величезна кількість блогерів та інших користувачів світової мережі. При цьому деякі з оглядачів намагаються виявити в природі сучасного політичного режиму Росії ті риси, які вважаються класичними ознаками фашизму. Для узагальнення характерних рис фашистських режимів використовуються, зокрема, результати досліджень Лоренса Бритта, який на підставі зіставлення політичних практик Гітлера, Муссоліні, Франко, Сухарто і Піночета сформулював 14 ознак фашизму [5]. Більшість із них збігаються з реаліями сучасної Росії.

Інші оглядачі простежують алгоритми становлення режимів Гітлера і Путіна через прямі події збіги – включно з етапами внутрішньої консолідації режиму, впливом економічної кризи та переходом до етапу зовнішньої експансії.

Загальні принципи функціонування такої моделі суспільної організації, що може бути означена як фашистська в широкому сенсі цього слова, є такі:

Великодержавна амбіція лежить в основі функціонування моделі, відображає її головну інтенцію. Велика Німеччина і Велика Росія, Третій Рим і Третій Рейх створюють основну мотиваційну матрицю та детермінують мислення і поведінку національних лідерів, які опинилися на чолі відповідних суспільств.

Вождизм і формування **ієрархічної моделі** суспільних відносин, що контролюється корпоратизованою групою, частково легалізованою у вигляді правлячої партії, а більшою мірою побудованою на неформальній круговій поруці, є тією інституційною

формою, якої вимагає суспільство, мобілізоване для реалізації великодержавного проекту.

Історичний реваншизм виступає головним стимулом, що приводить у дію процеси національної мобілізації. Поразка Німеччини у Першій світовій війні та своєрідне «приниження», якого зазнала «велика нація» внаслідок цього, має прямі аналогії у ставленні росіян до розпаду СРСР (В. Путін назвав його «найбільшою трагедією ХХ сторіччя»).

Параноїдальний синдром є джерелом підвищеної мотивації adeptів великодержавного проекту. Уявлення про світову змову, вороже оточення, підступні задуми Заходу щодо підкорення або загарбання, визначення конкретних етнічних груп як демонізованих противників (євреї для Німеччини, «бандерівці» й «уніати» для Росії) виконують роль дзеркала, в якому власна агресивність отримує виправдання.

Міфотворчість забезпечує великодержавну інтенцію сакральною санкцією. Світова місія виступає як компенсація параноїдального синдрому. У цьому контексті спостерігаються прямі аналогії між поняттями Тисячолітнього Рейху і Святої Русі, містицизм, ритуалізація суспільного життя забезпечуються агресивними псевдорелігійними культурами, повернення до «самобутності» і власних «витоків духовності» стають офіційною ідеологією.

Імморалізм політики є прямим наслідком одержимості суспільства і лідера. Велич задуму і місії, поєднана з параноїдальною впевненістю у злій волі й підступності «ворогів», уможлиблюють те, що брехня офіційної пропаганди, явне порушення логіки, етики і людяності у діях і словах «фільтруються» масовою свідомістю. Лідер, а разом з ним і кожен adept великодержавності, за цих умов отримує санкцію на будь-який злочин і обман, стає носієм синдрому «надлюдини», несвідомо засвоює відповідні атрибути поведінки і навіть зовнішності.

Стан змобілізованості підтримується *сильними емоціями* – ейфорією від перемог і відчуття власної всесильності, що чергується зі страхом, навіяним уявними загрозами і постановочними «катастрофами» (на зразок «закатованих німців» у Судетах чи 140 тисяч біженців з «фашистської» України). Масова комунікація стає наскрізно ірраціональною та маніпулятивною. Її

дієвість забезпечується інформаційною закритістю, монологічністю та екзальтацією медіаторів.

Неминучим етапом розгортання такою моделі є *зовнішня експансія*, що дозволяє спроектувати сформовані міфи і психічні комплекси на дійсність і відчуті таким способом задоволення від розрядки внутрішньої напруги.

Картина буде більш повною, якщо цю аналогію розширити. Адже не слід забувати, що сам нацистський режим багато в чому копіював політичну модель комуністичного СРСР:

Саме з комуністичного режиму Леніна–Сталіна нацистська Німеччина скопіювала елементи нової моделі управління соціумом: партійна диктатура, вождизм, ідентифікація внутрішніх ворогів, терор проти політичних конкурентів, тотальний контроль над масовою свідомістю, надзвичайні повноваження силових структур, уявлення про світову місію.

При цьому в наповненні самосвідомості спостерігається семантична інверсія: нацистський режим засвоїв конструктивні елементи комунізму, але при цьому декларував антикомунізм як свою офіційну доктрину. Відбулися й інші смислові заміни, що відповідали суто естетичним чи світоглядним уподобанням лідерів Третього Рейху: класовий принцип був замінений на расовий, а «народність» і простота радянського стилю замінена елітарною вишуканістю «панівної нації».

Таким чином, простежується ланцюг спадкоємності тієї моделі суспільної організації, яку умовно можна назвати «фашистською». Насправді вона відтворюється за дзеркальним принципом спочатку в Німеччині за російським зразком, а потім – уже у наш час – у Росії за німецьким зразком минулого сторіччя. З тією ж таки семантичною інверсією: путінська Росія позиціонується саме як антифашистська світова потуга, а здобута 70 років тому перемога над Гітлером є центральним смислом сучасної російської самосвідомості.

До речі, цей ланцюг спадкоємності і самовідтворення моделі може бути продовжений в обидва кінці – і в минуле, і в майбутнє. Адже не слід забувати, що російський комунізм має витоки не лише в архаїчних структурах російського колективного підсвідомого (як вважав Н. Бердяєв [3]), але і в провідних соціальних теоріях кінця XIX – початку XX ст., зокрема, в німецькій соціал-демократії та

марксизмі загалом. І знамените висловлювання, яке приписують Бісмарку, про те, що з комунізмом варто було б поекспериментувати на тій країні, якої не шкода, наприклад, Росії, – можливо, було не зовсім риторичним. Зважаючи на те, які кошти Німеччина витратила на підготовку більшовицького перевороту, такий експеримент міг розглядатися як цілком раціональна ідея, для якої пізніше було знайдено застосування і на батьківщині марксизму.

Що ж до перспектив продовження цього своєрідного ідейного діалогу між Росією і Німеччиною, то, як це не дивно, але саме німецька політична еліта (наприклад, в особі колишніх канцлерів ФРН Г. Шредера і Г. Шмідта [6]) в умовах одностайного європейського засудження російського вторгнення в Україну виступила, по суті, на боці Путіна. Тому не буде нічого дивного, якщо в умовах кризи інститутів ЄС та зростання націоналістичних настроїв всередині німецького суспільства деякі елементи російської «суверенної демократії» та погляд на Європу через призму «законних національних інтересів» може через деякий час невідомо змінити й ліберальне обличчя Берліна. До такої інверсії не лише Німеччину, але й інші європейські нації може привести, зокрема, вже означений в реаліях європейської політики «правий поворот». Не випадково, що російську анексію Криму підтримали саме крайні праві та неонацистські сили в Європі [7], які відчули в діях російського керівництва знайомі політичні та ідеологічні мотиви і алгоритми, продиктовані легітимацією права сильного.

У всякому разі таку логіку диктує модель суспільної організації, котра, як ми побачили, була сконструйована за рецептами марксизму-комунізму, впроваджена спершу в СРСР, творчо перетворена в нацистській Німеччині, а сьогодні в модернізованій версії реалізується в путінській Росії.

Загалом принцип дії цієї моделі можна охарактеризувати як тоталітарну мобілізацію. Вона є такою ж соціальною інновацією, як ліберальна демократія, виникла слідом за нею, але діє за іншим принципом, тому є своєрідною альтернативою класичному капіталізму. Річ у тому, що ліберальна демократія з її основними принципами і цінностями (пріоритет прав людини над правом нації або класу, вільна конкуренція, приватна власність як основа виробництва і капітал як механізм розподілу соціальних ролей) надала

відчутні конкурентні переваги суспільствам Заходу. Тоталітарна мобілізація – це відповідь архаїчних за своїм характером суспільств на виклик індустріалізації. Вона дозволяє їм у короткий термін «наздоганяти» капіталістичні ліберальні суспільства у безперервній гонці модернізації.

Те, що в умовах ринку і політичної конкуренції досягається за рахунок ініціативи та інновацій індивідів і корпорацій, у моделі тоталітарної мобілізації стає результатом тотального контролю держави і напруження всіх сил суспільства для досягнення єдиної мети.

Ця мобілізація має специфічну не лише соціально-структурну, але й психоенергетичну природу, без якої ефект прискореної трансформації був би неможливим. Власне, та міра солідаризації спільноти (її «фашизація» – у точному розумінні слова), яка досягається в межах зазначеної моделі, є нічим іншим, як одномоментна (в історичному масштабі) концентрація енергії мільйонів індивідів в єдиному полі та її більш чи менш інтенсивне вивільнення на більш чи менш масштабні суспільні проекти (найчастіше, великодержавного штибу).

Таким чином, природа тоталітарної мобілізації визначається психоенергетичним циклом – внутрішня концентрація на власній картині світу, формулювання ідеї, накопичення енергетичного потенціалу та його наступне розсіювання у вигляді ланцюгових реакцій більшої чи меншої потужності, в процесі яких реалізуються алгоритми суспільних дій, напрацьовані в колективній свідомості у латентній фазі.

Доречною буде аналогія з циклотимністю в психіці окремого індивіда, яка в патологічних формах обертається маніакально-депресивним синдромом. Не випадково, що в поведінці і свідомості мобілізованих таким чином суспільств легко вгадуються ознаки маніакальних станів – від параної до манії надцінних ідей і манії величчя.

Модель тоталітарної мобілізації по-різному реалізовується в різних типах суспільства. Її модифікації можна спостерігати в різних куточках планети, де вони, переплітаючись із культурно-історичними, економічними, ментальними та особистісними чинниками, втворювали специфічні суспільно-політичні та ідеологічні синтези – від маоїстського Китаю, диктатури «червоних кхмерів» у Камбоджі,

Лівійської Джамахерії, ісламської революції в Ірані до режиму Піночета в Чилі, Сухарто – в Індонезії, комуністичного експерименту на Кубі і нафтового соціалізму Чавеса у Венесуелі.

І все ж, у більшості названих режимів використовувалися лише окремі елементи тієї соціальної інновації, що була означена нами як модель тоталітарної мобілізації (що є термінологічним заміном більш уживаного, але недостатньо нейтрального для наукового використання поняття «фашизму»). У чистому вигляді ця модель представлена передовсім комуністичним режимом СРСР та Німеччиною нацистського періоду (і значно меншою мірою, скажімо, режимами класичного фашизму в Італії чи Іспанії, де мобілізаційний суспільний ефект поширення відповідної ідеології та узурпації влади був значно слабшим).

Щоправда, і між радянським комунізмом та німецьким націонал-соціалізмом є суттєва відмінність, що виявляється, зокрема, в динаміці формування та еволюції відповідної структури суспільної організації. В СРСР закладалася базова тоталітарна модель – мало місце будівництво «нового суспільства», у прямому сенсі, на руїнах попереднього соціального порядку, відповідні елементи соціальної організації і колективної свідомості впроваджувалися з надзвичайною жорстокістю і впродовж досить тривалого періоду. Тому модель виявилася досить стійкою і, незважаючи на очевидну приреченість через енергетичну затратність і непридатність для життя людей в нормальних умовах, витримала понад 70 років експлуатації.

Натомість гітлерівська Німеччина являла собою вдосконалену і більш технологічну версію тоталітарної мобілізації, вона впродовж короткого періоду продемонструвала свої самоорганізаційні ефекти, але й термін її енергетичного самоспалення виявився значно коротшим – всього 12 років.

У певному сенсі, німецький прецедент 1933–1945 рр., якщо його порівнювати з радянськими тоталітарними практиками, можна вважати дещо штучною соціальною дією з продуманою драматургією, яскравими театральними ефектами і запрограмованим фатальним кінцем, розрахованим більше на символічний, а не реальний політичний (чи економічний, військовий тощо) результат. Не виключено, що саме ця абсурдність – з точки зору здорового глузду –

поведінки Гітлера спричинила тривалий шок, у якому, за свідченням очевидців, перебував Сталін після 22 червня 1941 р.

Та сама абсурдність, що ніби натякає на суїцидальні нахили, шокувала світову громадськість у поведінці керівництва Росії в період української кризи 2013–2014 рр. Насправді вона є закономірним атрибутом манакальної фази тоталітарної мобілізації, симптоми якої ми спостерігаємо в сучасному російському суспільстві. Та якщо радянський тоталітаризм був пов'язаний із справжнім наміром більшовиків підкорити весь світ і панувати в ньому за російським зразком, а гітлеризм мав у собі вже елементи театральності і більше апелював до духів предків і пам'яті нащадків, то сучасна мобілізація російського населення з приводу подій в Україні є вже скоріше імітацією великодержавної місії, що виконує роль медійного прикриття для тактичних політичних і економічних завдань керівництва Російської Федерації.

У цьому полягає логіка еволюції моделі тоталітарної мобілізації, що була породжена в умовах індустріального суспільства, а нині пристосовується до умов постіндустріального світу симулякрів та медійної кліп-культури.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/forum/331885/tsru_ssha_proгноzy_buduschego_zemli_2020_goda

2. Шпенглер О. Закат Европы. Т.1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. – С.257.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.charter97.org/ru/news/2014/3/24/91723/>

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/53249f6bb296f/>

5. Britt L. Fascism Anyone? / Lawrence W. Britt // Free Inquiry magazine. – Volume 23. – Spring 2003. – P.20.

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2014/05/06/opinion/why-germans-love-russia.html>

7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141067/mitchell-a-orenstein/putins-western-allies>

8. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М.: Наука, 1989. – 224 с.